

שיעור לב

ברכה למי שחייב במצוות מדרבנן, ועל מצוות עשה שהזמן גרמן

(בבא קמא פו ע"ב – פז ע"א)

- א. רבי יהודה פטר את הסומא מכל מצוות האמורות בתורה.
ב. תוספות: לפי רבי יהודה סומא חייב במצוות מדרבנן.
ג. תוספות ור"ת: ברכה של סומא על מצוות, ושל אישה על מצוות עשה שהזמן גרמן.
ד. ר"ת: ברכה על מצווה שאין חייבים לקיימה
סיכום

א. רבי יהודה פטר את הסומא מכל מצוות האמורות בתורה

במשנה (פו ע"ב) נאמר: "המבייש את הסומא... חייב". הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, פג ע"ב) הסביר שאף על פי שאין הסומא רואה, הוא מתבייש בליבו כשהוא יודע שזלזלו בו ברבים, ועל כן המביישו חייב.

בגמרא (שם) נאמר שההלכה שבמשנה איננה כמו רבי יהודה שאמר שסומא שבייש אחרים אין לו דין בושת והוא פטור. מקור דברי רבי יהודה הללו בתוספתא (ט, יג) שם נזכרה גם דעת חכמים שחלקו על רבי יהודה: "סומא – רבי יהודה אומר: אין לו בושת, וחכמים אומרים: יש לו בושת".

בהקשר לדברי רבי יהודה ש"סומא אין לו בושת", הובאו בגמרא שלוש אמירות של רבי יהודה שנדרשו מפסוקים:

המבייש את הסומא וכו'. מתניתין דלא כרבי יהודה.

דתניא, רבי יהודה אומר: סומא אין לו בושת, וכך היה רבי יהודה פוטר

מחייבי גליות,¹ ומחייבי מלקיות, ומחייבי מיתות בית דין.

...תניא אידך, רבי יהודה אומר: סומא אין לו בושת, וכן היה רבי יהודה

פוטר מכל דינים שבתורה.

1 במשנה (מכות ט ע"ב) נאמר: "הסומא אינו גולה, דברי רבי יהודה". בתוספתא (מכות ב, ט) נאמר: "הסומא אינו גולה דברי רבי יהודה, פוטר רבי יהודה מן המיתה ומן המכות". וכן בירושלמי (מגילה ד, ז; מכות ב, ה).

...תניא אידך, רבי יהודה אומר: סומא אין לו בושת, וכן היה רבי יהודה פוטר מכל מצות האמורות בתורה.

לאחר מכן הובאו בגמרא דבריו של רב יוסף שהיה סגי נהור:²

אמר רב יוסף: מריש הוה אמינא, מאן דאמר הלכה כרבי יהודה, דאמר: סומא פטור מן המצות, קא עבדינא יומא טבא לרבנן. מאי טעמא? דלא מפקדינא וקא עבדינא מצות.

והשתא דשמעית להא דרבי חנינא, דאמר רבי חנינא: גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה, מאן דאמר לי אין הלכה כרבי יהודה, עבדינא יומא טבא לרבנן. מאי טעמא? דכי מפקדינא אית לי אגרא טפי.

דברי רבי יהודה שפטר סומא ממצוות, נזכרו גם בירושלמי (סוטה ב, ה) בנוגע לאישה סוטה:

“ונעלם מעיני אישה” (במדבר ה, יג). פרט לסומה שאין לו עינים. הוא סומה היא סומה. מתניתא דרבי יודן פוטר מכל מצות האמורות בתורה.

בין שהאיש סומא בין שהאשה סומא, היא איננה שותה מהמים המאררים. על פי הגמרא הלכה זו היא על פי רבי יהודה שפטר סומא מכל מצוות האמורות בתורה.³ רוב הפוסקים כתבו שאין הלכה כרבי יהודה וסומא חייב במצוות,⁴ למעט רבינו ירוחם (ספר מישרים נתיב יד).⁵ על כך כתב באריכות הרב דוד בן זמרה (שו"ת רדב"ז ד, סי' נט):

2 על היותו של רב יוסף סגי נהור כתבו הרמב"ן (קידושין לא ע"א) והר"ן (ראש השנה לג ע"א): "רב יוסף פתח ונסתמא הוה כדאמרינן באגדה משום דלא מצי קאי בנפשיה דלא לאיסתכולי בר מד' אמות דיליה". ראה בהרחבה: הרב ראובן מרגליות (המקרא והמסורה, עמ' יד, הע' 3).

3 להסבר ייחודי באשר לסומא המדובר במקרה של סוטה, ראה בדברי הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק (אור שמח, הל' סוטה ב, ג).

4 הרב שמעון קירא (הלכות גדולות, בבא קמא, עמ' תסד-תסה); הרא"ש (בבא קמא ח, ז; שו"ת הרא"ש כלל ד אות כא); הרב יצחק בן משה (אור זרוע, פסקי בבא קמא סי' שלח); ריטב"א, ר"ן, מאירי (קידושין לא ע"א); ריא"ז ומאירי (בבא קמא פז ע"א). הרב יעקב צבי יולס (מלא הרועים, ערך סומא, אותיות ה-ט) הוכיח שתנא ואמוראים חלקו על רבי יהודה וסברו שסומא חייב במצוות: רבי שמעון (מנחות מג ע"א); רבי אחא בר יעקב, רב יוסף ורב ששת (פסחים קטז ע"ב). ראה בהרחבה: הרב נחום לאם ("חייב סומא במצוות", הלכות והליכות, עמ' צט-קד) שכתב שלסוכרים סומא אינו חייב במצוות כלל ואף לא מדרבנן, וכאילו הוא נוכרי ח"ו, הביטוי להיותו יהודי הוא בכך שהוא רשאי לעלות לתורה מדין שומע כעונה. אך כדבריו, לא כל הפוסקים מסכימים שסומא עולה לתורה.

5 דברי רבינו ירוחם נזכרו בדברי הרב יוסף קארו (בית יוסף, אורח חיים סי' תעג).

בדקתי בפוסקים והמפרשים הנמצאים אצלי ולא מצאתי לרבינו ירוחם חבר שיאמר בהדיא דסומא פטור מן המצוות... ואפילו ימצא אי זה פוסק אחר שיאמר בפירוש הלכה כרבי יהודה דסומא פטור מכל המצוות, לא נחוש אליו כלל, כיון שיש לנו כל גאוני עולם אשר אנחנו סומכים עליהם בכל דבר שכתבו בהדיא דאין הלכה כרבי יהודה אלא כסתמא דמתני' דסומא הרי הוא כאדם בריא לכל דבריו, חוץ מלענין עדות, והגדה, וסנהדרין, ומלקרוא בתורה לפי שהוא כקורא על פה, ועלייה לרגל, וחגיגה. ומכל אלו נתמעט הסומא בהדיא, ומהם אתה למד דלכל שאר הדברים הרי הוא כאדם שלם וחייב בכל המצוות מן התורה מדאיצטריך למעט הני.⁶

ב. תוספות: לפי רבי יהודה סומא חייב במצוות מדרבנן

אף על פי שאין הלכה כרבי יהודה, הגמרא בסוגייתנו האריכה לדון בדבריו, וכן בדברי רב יוסף שהתייחס לרברי רבי יהודה. הרמב"ן (קידושין לא ע"א) כתב שרב יוסף לא הסתפק כלל אם הלכה כרבי יהודה: "ומשמע דרב יוסף מילתא בעלמא קאמר מאן דאמר לי אין הלכה, ולאו משום דמסתפק בה כלל... ואיהו לרווחא דמילתא קאמר, ומידע ידע דרבי יהודה יחיד הוא ולא סבירא לן כוותיה, וסתמא דפרק החובל נמי כרבנן". גם התוספות בסוגייתנו (ד"ה וכן היה) האריכו לעיין בדברי רבי יהודה בסוגייתנו, וכך גם תוספות במקומות נוספים בש"ס.⁷ לא כתוב בתוספות מי הוא בעל התוספות שאמר את הדברים, אך הרמב"ן (שם) זיהה אותו עם "הרב רבי יצחק הזקן ז"ל הידוע, בעל התוספות". תוספות חלקו בכמה מקומות על דברי ר"ת. אנו נבחין בין תוספות לבין ר"ת.

התוספות בסוגייתנו כתבו שבמשנה (מגילה כד ע"א) נאמר: "רבי יהודה אומר: כל שלא ראה מאורות מימיו לא יפרס על שמע", ובגמרא (שם ע"ב) נאמר שמדובר בסומא מלידה שלא ראה מאורות מימיו, ואין לו הנאה מהמאורות, "והאי טעמא לא שייך אלא בסומא ממש", ומכאן שסומא שהיה פיקח ונסתמא אחר כך יהיה חייב בקריאת שמע. דברי רבי יהודה בנוגע לקריאת שמע סותרים את דבריו בסוגייתנו שבה נאמר שרבי יהודה היה פטור סומא מכל המצוות. על כך השיבו תוספות:

ונראה דאף על גב דפטר רבי יהודה סומא מכל המצוות, מ"מ מדרבנן חייב. דאע"ג דאשה מיפטרא במצוות עשה שהזמן גרמא ולא מחייבין אפילו

6 דברים דומים כתב הרב דוד בן זמרה במקום אחר (שו"ת הרדב"ז, א, סי' ט).

7 עירובין צו ע"ב ד"ה דילמא סבר; ראש השנה לג ע"א ד"ה הא רבי; מגילה כד ע"א ד"ה מי שלא.

מדרבנן, משום שיש מצות הרבה דמחייבת בהו. אבל סומא אי פטרת ליה מכל המצות אפילו מדרבנן, אם כן הוי ליה כמו נכרי שאין נוהג בתורת ישראל כלל.

ולכך אותו שלא ראה מאורות מימיו אפילו מדרבנן לא יפרס על שמע כיון דלית ליה הנאה, אבל אם ראה ונסתמא חייב מדרבנן ומוציא אחרים ידי חובתן. דאחרים נמי לא מחייבי אלא מדרבנן דקריאת שמע דרבנן היא כדאמר במי שמתו (ברכות דף כא.).

תוספות חידשו שלפי רבי יהודה סומא אמנם פטור מהתורה מלקיים מצוות, אך גם לפי רבי יהודה הוא חייב בהן מדרבנן, כדי שלא ייווצר מצב שהוא פטור לחלוטין, ומעמדו יהיה כגוי שאינו מקיים מצוות.⁸ תוספות (עירובין צו ע"ב ד"ה דילמא סבר [ראש השנה לג ע"א ד"ה הא]) כתבו סיבה נוספת לכך שחכמים החמירו בנוגע לסומא: "דהחמירו חכמים בסומא משום דהוי ממין בר חיובא".

תוספות השוו בין קיום מצוות של סומא לבין אישה שחייבת רק במצוות עשה שאין הזמן גרמן. לפי דבריהם אמנם גם אישה פטורה ממצוות עשה שהזמן גרמן והיא איננה חייבת לקיימן מדרבנן, אך מאחר שהיא חייבת במצוות עשה שאין הזמן גרמן הדבר מספיק כדי לשלול את האפשרות שמעמדה יהיה כנוכרייה שאיננה מקיימת מצוות. אך סומא פטור מהתורה מכל המצוות ולכן חייב בהן מדרבנן. תוספות רבינו פרץ (פז ע"א) כתב כדברי תוספות, והוסיף עוד:

דאע"ג דפטר רבי יהודה סומא מכל המצוות, היינו דוקא מן התורה אבל מדרבנן חייב. ואף על גב דאשה דמפטרא ממצוות עשה שהזמן גרמא לא מיחייבא אפילו מדרבנן, מכל מקום מחייב סומא מדרבנן, משום דעבדו ביה רבנן הכירא מגוי, דאי הוי מיפטור אפילו מדרבנן אם כן לא הוה ביה הכירא

8 אחרונים עסקו בשאלה אם לפי רבי יהודה סומא פטור גם ממצוות לא תעשה. רבי עקיבא איגר (שו"ת סי' קסט) והרב אריה לייב (טורי אבן, מגילה כד ע"ב) כתבו שרק ממצוות עשה פטר אותו רבי יהודה, כי אם פטר אותו גם ממצוות לא תעשה, הרי הוא פטור מ"לא תסור", והחובה לקיים מצוות מדרבנן היא רק למי שחייב ב"לא תסור". הרב זלמן נחמיה גולדברג (אור המועדים, עמ' רנב) כתב שמדברי התוספות (בבא קמא פז ע"א ד"ה וכן) משמע שלא כדברי רבי עקיבא איגר והטורי אבן, שהרי אם סומא חייב במצוות לא תעשה, אז בכל מקרה אין מעמדו כגוי. ראה עוד: הרב יעקב צבי יולס (מלא הרועים, ערך סומא, אות יב); הרמ"מ מלובביץ' (ליקוטי שיחות - מועדים, עמ' 536-538) דן מדוע תנאים ואמוראים קודמים לרב יוסף שהיו גם כן סומים, לא התלבטו במה שרב יוסף התלבט אם הלכה כרבי יהודה.

מגוי. אבל אישה אף על גב דמיפטר במצוות עשה שהזמן גרמא גם מדרבנן, מ"מ איכא הכירא טובא בינה לבין גויה כמו דם נידה ושאר מצות טובא.

לפי רבנו פרץ מדובר על תקנת חכמים שמטרתה ליצור "היכרא מגוי". לא נזכר מי הם החכמים "דעבדו ביה רבנן היכרא מגוי". כמו כן רבנו פרץ ציין דוגמה למצווה ייחודית של אישה כמו דם נידה, וכן שהיא חייבת במצוות נוספות. יש לציין שההבחנה בין סומא מלידה לבין פיקח שנהיה סומא ושהוא יכול לפרוס על שמע כי זו מצווה מדרבנן, היא רק על פי דעתו של רבי יהודה (ברכות שם), אך רבי אליעזר חלק עליו וסבר שקריאת שמע מהתורה (רש"י ד"ה חוזר),⁹ ואף רב יוסף שהיה כאמור סגי נהור, אמר שם שקריאת שמע היא מהתורה.¹⁰ סיכום: התוספות טענו שלפי רבי יהודה סומא אמנם פטור ממצוות, אך חייב בהן מדרבנן. על כך כתב הרדב"ז (שו"ת, ד, סי' נט): "כי אפילו התוספות... לא כתבוהו לפסק הלכה, אלא לתרץ דרבי יהודה דידיה אדידיה, וזה יתבאר בנקל למעיין בדבור בפרק החובל".

ג. תוספות ור"ת: ברכה של סומא על מצוות, ושל אישה על מצוות עשה שהזמן גרמן

ר"ת כתב שאישה פטורה ממצוות עשה שהזמן גרמן, אך היא רשאית לקיים אותן ואף לברך עליהן. ר"ת ביסס את טענתו על המסופר בגמרא (עירובין צו ע"א) שמיכל בת שאול הייתה מניחה תפילין, וגם על דברי רב יוסף שנזכרו בסוגייתנו. כך הם דברי ר"ת (ראש השנה לג ע"א תוד"ה הא רבי יהודה [עירובין צו ע"א תוד"ה דילמא]):

...ומותרות לברך על מצות עשה שהזמן גרמא אף על גב דפטורות מן דבר המצוה ההיא ומתעסקות בהן, כמו מיכל בת כושי שהיתה גם מברכת. ותדע דאמרינן פרק החובל (ב"ק דף פז). "אמר רב יוסף מעיקרא אמרי מאן דאמר הלכה כרבי יהודה עבידנא יומא טבא לרבנן דלא מיפקדנא ועבידנא". ואם במקום דפטור מן הדבר ועושהו אסור מלברך, אם כן אמאי עבידנא יומא טבא והלא היה מפסיד ברכות ציצית, ולולב, ותפילין, ומגילה, ונר חנוכה,

9 אמנם תוספות רא"ש (שם) כתב: "ואפילו אי סבירא ליה קריאת שמע דרבנן, חמירא ליה מתפלה משום דאית בה קבלת עול מלכות שמים". ראה גם בדברי תוספות רבי יהודה החסיד (שם).

10 תוספות (סוטה לב ע"ב ד"ה ורבי שלא) הוכיחו שתנאים רבים סברו שקריאת שמע מהתורה. אמנם תוספות (שם ע"א ד"ה קרית) ביססו את דבריהם על אותה עמדה בגמרא בברכות שם שקריאת שמע מדרבנן.

וסוכה, והברלה, וקדוש היום, וברכות של קריאת שמע שחרית וערבית וכל הברכות כולן? ואמרינן בפ' המניח (שם דף ל.) האי מאן דבעי למיהוי חסידא ליקיים מילי דברכות? ועוד אמרינן (פסחים דף קטז:): סומא פטור מלומר ההגדה, ופריך מרב יוסף ורב ששת דהוי אמרי אגדתא כל חד וחד בביתה ומדמוציא אחרים ידי חובתן, שמע מינה דמחייבין? ומשני משום דקסברי מצה בזמן הזה דרבנן. אבל ממה שהיו מברכין לא מדקרק מידי, שמע מינה היכי דפטירי שרי לברוכי. ומשום דמברך ברכה שאינה צריכה וקעבר משום בל תשא ליכא, דההיא דרשה דרבנן.¹¹

לדברי ר"ת, מיכל בת שאול בירכה על התפילין שהניחה, וגם רב יוסף בירך על המצוות שקיים, שהרי אם היה אסור לו לברך עליהן מה פשר דבריו שהיה עושה יום טוב, הרי הוא אינו מברך והוא מפסיד את כל הברכות. הברכה לא נחשבת "ברכה לבטלה" כי הוא מקיים המצווה לאחר שהוא מברך, הגם שהוא פטור מלקיימה. ר"ת הוכיח שרב יוסף בירך על המצוות מכך שרב יוסף ורב ששת, שהיו שניהם עיוורים, הוציאו את התלמידים ידי חובה באמירת הגדה של פסח. ר"ת סיכם: "שמע מינה היכי דפטירי שרי לברוכי". אולם לא ברור לאיזו ברכה כליל הסדר ר"ת התכוון. על אמירת הגדה של פסח אין מברכים, ואת הברכות על אכילת מצה ומרור כל אחד מברך לעצמו. ברכת "גאל ישראל" שבסוף המגיד איננה ברכת המצוות, "דבברכה 'אשר גאלנו' ליכא וציוונו" (רא"ש, קידושין א, מט; תוספות רא"ש, קידושין לא ע"א).

ר"ת ציין רשימה של מצוות שיש לברך עליהן, אך יש להבחין בין מצוות דאורייתא כמו ציצית ותפילין ובין מצוות מדרבנן כמו הדלקת נר חנוכה ומקרא מגילה בפורים. חכמים תיקנו לקיים מצוות עשה מסוימות כמו הדלקת נר חנוכה ומקרא מגילה בפורים, והם גם קבעו את כל תנאי הקיום של המצווה וגם אם יש לברך על מצוות אלו ומה תוכן הברכה. חכמים גם קבעו על מי מוטל לקיים מצוות אלו, ולכן אין שום מניעה שחכמים יקבעו שסומא יברך על מקרא מגילה ועל נר

11 דברי ר"ת נזכרו בדברי תוספות וראשונים אחרים: תוספות (גיטין מ ע"א ד"ה כשרבו; חולין קי ע"ב ד"ה טלית); הראב"ד (הל' ציצית ג, ט) כתב שיש מי שחולק על הרמב"ם וסובר שנשים רשאיות לברך על מצוות עשה שהזמן גרמן; ר"ן (ראש השנה לג ע"א; ראש השנה ט ע"ב בדפי הרי"ף, סוכה י ע"א בדפי הרי"ף); רא"ש (קידושין א, מט), ועוד. ראשונים אחרים, מלבד ר"י שבתוספות, חלקו על ר"ת: רמב"ן (קידושין לא ע"א); רמב"ם (הל' ציצית ג, ט; הל' שופר ב, ב; הל' סוכה ו, יג בראב"ד) ועוד. ר"ת התכתב בעניין זה עם רבנו אפרים מרגנשבורג (ספר הישר - חלק התשובות, סי' סד, ה; סי' סו, ד).

חנוכה. אמנם כאמור לעיל, כל הברכות, גם על מצוות עשה של תורה, הן תקנה של אנשי כנסת הגדולה (ברכות לג ע"א), והם גם יכלו לקבוע שסומא חייב במצווה, אך יכלו גם לומר שהוא אינו מברך, שהרי הברכות אינן מעכבות את קיום המצווה, כאמור בירושלמי (ברכות ב, א): "אמר רבי בא: זאת אומרת שאין הברכות מעכבות".¹²

התוספות דחו את הוכחת רבנו תם מסומא שמברך שגם אישה יכולה לברך על מצוות עשה שהזמן גרמן (עירובין צו ע"א תוד"ה דילמא וראש השנה לג ע"א תוד"ה הא רבי יהודה):

ומיהו יש לדחות דאפי' רשות יכול להוציא בר חיובא דרבנן כמו קטן דמברך לאביו בפרק מי שמתו (ברכות דף כ:): ועולה למנין ז' ומוציא אחרים מידי מגילה לרבי יהודה כדאמר במסכת מגילה (דף יט:)... אלא ודאי מיחייב מדרבנן ויכול לומר 'קדשנו במצותיו וצוננו' כיון דמחייב מדרבנן כדאמר' בפ' במה מדליקין (שבת דף כג.) "היכן צוננו? מ'לא תסור". אבל אשה דאינה מחויבת אפי' מדרבנן במצוות עשה שהזמן גרמן כדמוכח בהדיא בפרק מי שמתו (ברכות דף כ:): גבי נשים חייבות בקדוש היום דבר תורה ובריש סוכה (דף ב:): גבי הילני המלכה, היכי מצוי למימר "וצוננו"?

לדברי תוספות מאחר שסומא חייב מדרבנן הוא יכול להוציא גם אחרים, כמו קטן שחייב מדרבנן שיכול להוציא את אביו במצווה דרבנן כמו מקרא מגילה. אבל אישה אינה חייבת מדרבנן כלל במצוות עשה שהזמן גרמן ואשר על כן אינה רשאית לברך על המצוות "אשר קידשנו במצותיו וציונו".

סיכום ביניים

אין מחלוקת בין ר"ת לתוספות שסומא חייב לקיים מצוות מדרבנן ואף לברך עליהן. מחלוקתם היא בנוגע לאישה שפטורה ממצוות עשה שהזמן גרמן - אם היא מברכת כשהיא מקיימת את המצוות הללו. לפי תוספות מאחר שהיא איננה מצווה לקיים את

12 כמו כן: ברכות טו ע"א. תוספות רא"ש (שם) כתב: "אף על גב דברכות אינן מעכבות, היינו משום דהויין מדרבנן, אבל אי הויין דאורייתא מעכבות". בנוגע לברכה על מקרא מגילה נאמר (תוספתא מגילה ב, ב): "לא בירך לפניה ולא לאחריה - יצא".

המצוות הללו, היא איננה רשאית לברך עליהן, ולפי ר"ת היא רשאית לקיים אותן ולברך עליהן ולומר "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו"¹³.
נוסיף עוד את דברי הרשב"א (פז ע"א) ששאל על דברי תוספות:

ועדיין קשה לי קצת, שאילו סומא לרבי יהודה חייב במצות מדרבנן, מיהא מאי קאמר רב יוסף "דאנא לא מפקידנא ועבידנא" והא על כרחך עביד ומפקיד מדרבנן, וחייב משום "לא תסור"? אלא נראה דלרבי יהודה פטור לגמרי מכל המצות ואפילו מדרבנן, וממדת חסידות בלבד חייב והיינו דרב יוסף.

הרשב"א הניח שגם רב יוסף שהיה סגי נהור נהג כדברי תוספות שסומא חייב במצוות מדרבנן, ועל כן שאל, הרי הוא חייב לשמוע לדבר יחכמים ולקיים המצוות מדרבנן? ועל כך השיב שלפי רבי יהודה סומא פטור לגמרי מקיום מצוות, והוא חייב כן רק ממידת חסידות. מדברי הרשב"א משמע שהוא חלק על תוספות וממילא גם על ר"ת, ולהבנתו רבי יהודה פטר לחלוטין את הסומא מקיום מצוות, ולא התחשב בשיקול שמעמדו יהיה כנוכרי שאינו חייב במצוות.

ד. ר"ת: ברכה על מצווה שאין חייבים לקיימה

כאמור לעיל, תוספות, ר"ת וראשונים נוספים שכתבו שסומא חייב במצוות מדרבנן, הסכימו שעליו לברך על המצוות שהוא מקיים. בנוגע לנשים, ר"ת (ראש השנה לג ע"א תור"ה הא רבי יהודה) הניח שמיכל בת שאול שהניחה תפילין הייתה מברכת. בתוספות (עירובין צו ע"א ד"ה דילמא סבר) כתוב בשמו של ר"ת באופן אחר על מיכל בת שאול "שהיתה מסתמא גם מברכת". יש להעיר שהגמרא אינה מזכירה

13 מדוע גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה? ראה קידושין לא ע"א (תוספות ד"ה גדול, רמב"ן ורישב"א); רבנו ניסים, הר"ן (דרשות הר"ן, דרשה ה ודרשה ז); הראי"ה קוק (הקדמה לשבת הארץ, פרק ז, מהד' מכון התורה והארץ, עמ' 114) כתב: "המצווה ועושה עדיף מצד עצם קיום המצווה, אבל מצד ערך הקבלה שבלב, גדול יותר המקבל על עצמו מאליו, שבוה מורה על אהבת השם יתברך ואהבת מצוותיו הנטועות בליבו, ולא כן העושה מה שהוא מחויב בו שהוא מוכרח לעשותו מפני שחייבתו תורה בכך. ואע"ג שלברך על המצווה שהוא מחייב את עצמו ומצד הדין הוא פטור ממנה, חולקים בזה רבים על התוספות (ראש השנה לג ד"ה והא) שכתבו שיש לברך עליה, מ"מ בעיקר הדבר אין חולקים, דמצוה הוי". ראה גם: הראי"ה קוק (מדבר שור, דרוש טו, עמ' קכה) מאורות הראיה, פורים, עמ' קמג); הרב יעקב משה חרל"פ ("בחינת מצווה ועושה ומי שאינו מצווה ועושה", מי מרום - במדבר, עמ' לט; "סומא במצוות", מי מרום - רוזי, לי, עמ' ריב).

שהיא בירכה על התפילין, במיוחד לאור העבודה שאת ברכות המצוות תקנו אנשי כנסת גדולה (ברכות לג ע"א) ובזמן שאול המלך עוד לא בירכו ברכות המצוות. מכל מקום בולט שלפי ר"ת, מי שמקיים מצווה שהוא אינו חייב לקיימה מהתורה, בכל זאת מברך עליה.

על קושיית תוספות על ר"ת, איך אישה רשאית לברך "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו" הרי היא איננה מצווה,¹⁴ השיבו הר"ן והרשב"א (ראש השנה לג ע"א):

ולא תימא כיון שלא נצטוו היאך יאמרו "וצונו" וכדדייקנן גבי נר חנוכה "והיכן צונו" (שבת כג ע"א)? דלא קשיא, דכיון שהאנשים נצטוו ואף הן נוטלות שכר, שפיר מצי אמרי "וצונו".

על דברי הר"ן והרשב"א שנימקו "דכיון שהאנשים נצטוו ואף הן נוטלות שכר", יש לשאול: מה בכך "שהאנשים נצטוו"? מה מועיל "שהאנשים נצטוו" לכך שנשים תברכנה על מצוות שלא הצטוו בהן?

בשו"ת נודע ביהודה (מהדורא תניינא, אורח חיים סי' קיב) הובאו דברים שכתב הרב שמואל - בנו של המחבר:

יכול הסומא לברך ולומר "אשר קדשנו" אף שהוא אינו מצווה, מכל מקום הואיל וכל ישראל מצווים גם הוא יכול לומר "אשר קדשנו" ... ומעתה שפיר הוכיחו התוספות דנשים מברכות על מצוות עשה שהזמן גרמא אף שאינן מחויבות אפילו מדרבנן, מ"מ יכולות לברך כמו דסומא מברך מטעם שכל ישראל מחויבים מצי אמר "אשר קדשנו במצוותיו וצונו" כמו כן גם נשים מברכות על מצוות עשה שהזמן גרמא... ואומרות גם כן "אשר קדשנו במצוותיו" אף שאינן מצוות כלל הואיל וכל ישראל מצווים.

גם כאן יש להקשות, מה בכך ש"הואיל וכל ישראל מצווים" מהתורה, הלא סומא חייב רק מדרבנן, ונשים פטורות לגמרי ממצוות עשה שהזמן גרמן? הרב יוסף דב סולובייצ'ק (רשימות שיעורים - סוכה מד ע"ב) הסביר את עמדתו של ר"ת ושל הרמב"ם שחלק עליו:

14 מעניין לציין שבשם תלמיד ר"ת (שיטת הקדמונים, לח ע"א) נאמר שבתחילה לא היה נראה לרבנו תם שנשים יברכו ואחר כך חזר בו: "ואין נראה לרבנו תם נשמתו עדן, שהרי היאך יאמרו וציונו מאחר שאינן מצוות. ואחר כך חזר בו ואמר שיכולות לברך".

ויש לחקור בדין ברכות המצוות האם מברכים על קיום מצוה או דוקא על חובת מצוה. ונ"מ אם מברכים על מצות רשות. ונראה דלרמב"ם מברכים רק על חיוב המצוה ולא על קיום המצוה... ראייה לכך משיטתו (פ"ג מציצית הל"ט) שאין הנשים מברכות על מצוות עשה שהזמן גרמא, אף על פי שמסתבר שיש לאשה קיום מצוה במצוות עשה שהזמן גרמן, ועל כרחך שהברכות הותקנו דוקא על חובת מצוה ולא על קיום מצוה.

כך כתב הרמב"ם (הל' ציצית ג, ט):

ונשים ועבדים שרצו להתעטף בציצית מתעטפים בלא ברכה. כן שאר מצות עשה שהנשים פטורות מהן אם רצו לעשות אותן בלא ברכה אין ממחין בידן.

לפי הרמב"ם נשים רשאיות לקיים מצוות שלא צוו בהן, אך הן לא תברכנה. הסיבה היא שמברכים רק על מצוות שחייבים לקיים, בין אם המצווה היא מהתורה או מדרבנן, ואין מברכים על מצוות שאין חייבים לקיימן. לפי רבנו תם מברכים על מצווה כשמקיימים אותה, גם אם אין חייבים לקיימה.

נראה לפרש את דברי הר"ן והרשב"א, וכן את דברי הרב שמואל בנו של הנודע ביהודה, על בסיס דברי הר"ד סולובייצ'יק. חכמים לא תיקנו את נוסח הברכות על המצוות בלשון יחיד 'אשר קידשני במצוותיו וציווני' אלא בלשון רבים: "אשר קידשנו במצוותיו וציונונו". דברי הר"ן והרשב"א ש"האנשים נצטוו" - כוונתם היא שזו מצווה ששייכת לכל עם ישראל. גם אם יש מצוות שרק קבוצה מסוימת מקיימת, כמו מצוות שרק חכמי הסנהדרין מקיימים, ועוד, המצוות שייכות לכול.¹⁵ כך הסביר רבנו חיים בן עטר, אור החיים הקדוש (שמות לט, לב), את האמור בפסוק: "ותכל כל עבדת משכן אהל מועד, ויעשו בני ישראל ככל אשר צוה ה' את משה בן עשו":

"ויעשו בני ישראל...". והגם שלא עשה אלא בצלאל וחכמי לב, שלוחו של אדם כמותו וכאילו כל ישראל עשו, והגם שלא מצינו שעשה בצלאל אלא במאמר ה' ולא הם שלחוהו, אף על פי כן הרי הסכימו עליו.

15 הרב יצחק זאב סולובייצ'יק (חידושי הגרי"ז, רמב"ם הל' ברכות יא, טז) הקשה מדוע נשים מברכות ברכת התורה, הרי הן פטורות מתלמוד תורה. במיוחד קשה לדעת הרמב"ם (הל' ציצית ג, ט) שפסק שנשים אינן מברכות על מצוות שהן פטורות מהן. הוא השיב בשם אביו הרב חיים מבריסק שברכת התורה איננה על לימוד תורה "רק דהוא דין בפני עצמו דהתורה בעי ברכה... ונשים פטורות רק מהמצווה של תלמוד תורה, אבל אינן מופקעות מעצם החפצא של תלמוד תורה, ולימודן הוי בכלל תלמוד תורה ושפיר יש להן לברך על לימודן".

עוד נראה כי כאן עשה הכתוב מחברת הכללות בקיום התורה, והראה כי בני ישראל יזכו זה לזה והתורה נתנה להתקיים בכללות ישראל כל אחד יעשה היכולת שבידו ויזכו זה לזה. ואולי כי לזה רמז באומרו "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח), פירוש לצד שהוא כמותך כי בשלומי ייטיב לך ובאמצעותו אתה משלים שלימותך ואם כן אינו אחר אלא אתה עצמך וכאחד מחלקיך. וכזה מצאנו נחת רוח, כי ה' צוה תרי"ג מצוות ומן הנמנע שימצא אדם אחד שישנו בקיום כולם, וזה לך האות כהן ולוי וישראל ונשים, יש מצוות עשה ככהנים שאין מציאות לישראל לעשותם, ויש מצוות לישראל שאינם ככהנים, וכן בלויים, וכן בנשים, ומה מציאות יש ליחיד לקיים מהשלים תיקון לרמ"ח איבריו ושס"ה גידיו אשר יכונו להם? אלא ודאי שתתקיים התורה במחברת הכללות ויזכו זה מזה, והוא מה שאמר הכתוב כאן "ויעשו בני ישראל ככל אשר צוה ה'". כינה לכולם יחד מעשה כולם, הגם שמהם הביאו הנדבה, מהם עשו מלאכה, יאמר על כללותם שעשו הכל.

לפי ר"ת אישה שנוטלת ארבעה מינים בימי חג סוכות או יושבת בסוכה בימים ובלילות של חג הסוכות רשאית לברך, כי הברכה היא על עצם הציווי שעם ישראל הצטווה שבימים אלה יש ליטול ארבעה מינים ולשבת בסוכה. כך גם כשתברך על מצוות נוספות שהזמן גרמן. אין מדובר על ברכה על מצווה שאיש אינו מצווה בה מבחינת מסגרת הזמן או כללי ההלכה של המצווה, אלא על מצווה שבאותו זמן מוגדר עם ישראל מצווה לקיימה. זו הכוונה של הר"ן והרשב"א "דכיון שהאנשים נצטוו". זו מצווה שעם ישראל הצטווה אם כי בפועל רק האנשים חייבים לקיימה, ולכן גם הנשים רשאיות לקיים את המצווה ואף לברך.¹⁶ כאמור לעיל, אנשי כנסת הגדולה תיקנו לברך לפני כל מעשה מצווה. מה הטעם בתקנה לברך "עובר לעשייתן"? הריטב"א (פסחים ז ע"ב) כתב:

16 על מחלוקת ר"ת והרמב"ם ראה: הרב אלחנן וסרמן (קובץ שעורים, קידושין, אותיות קמב-קמג; בבא בתרא, אות נד); הרב משה פיינשטיין ("בענין ברכה לנשים במ"ע שפטרות", דברות משה, קידושין סי' מה); הרב ישראל גוסטמאן (קונטרסי השיעורים - קידושין, שיעור כ אות ב). הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר, א, או"ח סי' לט, ט-י) כתב שמחלוקת ר"ת והרמב"ם בנוגע לברכה על מצוות עשה שהזמן גרמן תלויה במחלוקתם אם מברכים על מנהג, לפי הרמב"ם אין מברכים על מנהג ולפי ר"ת מברכים, אך כתב שאין זה תואם את דברי הראשונים האחרים שתמכו בר"ת או ברמב"ם. יש לדייק שגם ר"ת אמר שמברכים על מנהג, ובלבד אם במנהג יש קיום מצווה, כמו ברכה על אמירת הלל בראש חודש, שהיא כמו ברכה על קריאה בתורה או קריאת מגילה. עוד במחלוקת הראשונים אם נשים מברכות על מצוות עשה שהזמן גרמן ראה: הרב יצחק יוסף (ילקוט יוסף, ציצית ותפילין, סי' יז, ו ובהערה ו).

וטעם זה שאמרו חז"ל לברך על המצוה עובר לעשייתן כדי שיתקדש תחלה בברכה ויגלה ויודיע שהוא עושה אותה מפני מצות השי"ת. ועוד, כי הברכות מעבודת הנפש וראוי להקדים עבודת הנפש למעשה שהיא עבודת הגוף.

החתם סופר (פסחים ז ע"א) הסביר את מהות הברכה לפני עשיית מצווה. הוא דייק בנוסח הגמרא (פסחים שם) "כל המצות כולן מברך עליהם עובר לעשייתן":

דקדק לומר "כל המצות". והיה די באומרו חייב לברך על המצות עובר לעשייתן? י"ל משום דמבואר בכוזרי (ג, יז) טעם הברכה שיהיה ההכנה לעשיית המצוה וקבלת הקדושה ההיא, על דרך שהוסיפו המקובלים עתה לומר "הריני מזומן". ואם כן היה אפשר לומר דוקא במצות שהם הכנת קבלת תוספת קדושה כאכילת פסח, וקדשים, או מצה, והדומה ישיבת סוכה, והנחת תפילין, ורבים כאלו. לזה יצטרך ההכנה קודם עשייתן. מה שאין כן מצוות שטעמם להעביר גילולים מן הארץ כביעור חמץ... קמ"ל כל המצות דייקא.¹⁷

כדי שלא נאמר שיש לברך ברכת המצוות רק במצוות שיש בהן תוספת קדושה אך לא במצוות עשה שיש בהן ביעור של רע כמו ביעור חמץ, אמרו בגמרא "כל מצוות" - לרבות כל סוגי מצוות העשה. מדברי החתם סופר יש ללמוד שיש שתי מטרות לברכה לפני קיום המצווה: א. "שיהיה ההכנה לעשיית המצוה", ב. "וקבלת הקדושה ההיא". נראה להסביר שההכנה למצווה באמצעות הברכה היא במוכן זה שהברכה מגדירה לעושה המצווה את פעולת המצווה הנדרשת והצפויה. דוגמה: ברכה "על אכילת מצה" משמעותה שפעולת המצווה היא אכילת המצה ולא כל פעולה אחרת. אין לנענע את המצה כמו ארבעת המינים, ואין לקבוע אותה על הדלת כמו מזוזה, וכד'. יש פרטים נוספים שקשורים לאכילת המצה כמו הכמות שיש לאכול - כזית, זמן האכילה - כדי אכילת פרס, אופי האכילה - בהסבה, ועוד פרטים הקשורים לטיב המצה ואפייתה, אבל עיקר המצווה היא האכילה. כך גם בנוגע לשופר. תוכן הברכה "לשמוע קול שופר" מסביר את הפעולה הנדרשת והצפויה, ובנוסף יש עוד הלכות שהן תנאי בסיסי לקיום המצווה כהלכתה - סוג השופר, שלמות השופר, וכך בכל

17 על הברכה כהכנה לקראת קיום המצווה כתב הרב יהודה אריה לייב מגור (שפת אמת, פרשת ויקרא, שנת תר"ס): "ענין ברכת המצות שאמרו חז"ל שצריך להיות עובר לעשייתן, היינו שהכנה והתשוקה קודם עשיית המצוה מתעלה עוד ביותר מעיקר המצוה. כי במעשה המצוה שייך פניות ותערוכות, אבל ע"י התשוקה מתדבקין בשורש המצוה כח התורה והקב"ה אשר צוה לעשות המצוה. וע"י אור תורה נעשה המצוה בלי פסולת" (ראה עוד: שפת אמת, שמות - פרשת פקודי, שנת תרמ"ג ד"ה ובמדרש תנחומא; דברים - פרשת האזינו, שנת תרל"ד ד"ה בטור).

המצוות. כך הדריך הרמב"ם (מורה נבוכים ג, נא, עמ' תו במהדורת הר"י קאפח):
"בכל הברכות תתכון בו להבין מה שאתה מבטא ולהתבונן בענינו"¹⁸.
אשר על כן, לדעת ר"ת מאחר שאישה רשאית לקיים את פעולות המצוות שהזמן
גרמן, על האישה לברך על מנת שתבין ותכוון באופן ממוקד לפעולת המצווה שהיא
עושה. זו עבודת הנפש שקודמת לעבודת הגוף. עשיית מצווה מבלי ביאור הכוונה
שבפעולה היא חסרה, ולכן כל מי שעושה מצווה, גם סומא שחייב במצווה מדרבנן,
מברך עליה. הראשונים שחלקו על ר"ת בנוגע לברכה הסכימו שאישה רשאית לקיים
מצוות עשה שהזמן גרמן, ומן הראוי היה שתברך עליהן, אך מאחר שנוסח הברכה
הוא "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו", היא איננה רשאית לברך כי היא איננה מצווה.

סיכום

לדעת רבי יהודה סומא שבייש אחרים אין לו דין בושת והוא פטור. חכמים חלקו
עליו ורוב הפוסקים והמפרשים כתבו שאין הלכה כרבי יהודה, ובכל זאת הגמרא דנה
באריכות בדבריו של רבי יהודה שהיה פוטר סומא מן המצוות ומחובות משפטיות
אחרות. התוספות כתבו שגם לפי רבי יהודה סומא חייב במצוות מדרבנן, שהרי אם
לא כן מעמדו יהיה כגוי, וכן כתבו שחכמים החמירו בנוגע לסומא מאחר שבני מינו
חייבים. ר"ת כתב שבסוגייתנו נאמרו דברים בשמו של רב יוסף שהיה סומא, ומהם
משמע שהוא היה מברך על המצוות שקיים, וכך גם משמע מהמסופר על הנהגתו
בסיפור הגדה של פסח בליל הסדר. כמו כן, לפיו מיכל בת שאול שהניחה תפילין,
בוודאי גם בירכה כשהניחה. לדבריו גם אישה שפטורה ממצוות עשה שהזמן גרמן
מברכת על המצוות שהיא מקיימת. תוספות (בשם ר"י) חלקו עליו וטענו שסומא
שחייב מדרבנן במצוות, בוודאי מברך עליהן, אך אישה שפטורה מקיום מצוות איננה
רשאית לברך כי אינה רשאית לומר "אשר קידשנו במצוותיו". גם הרמב"ם כתב
שאישה רשאית לקיים מצוות עשה שהזמן גרמן, אך אין היא רשאית לברך עליהן.

18 הרב מנחם המאירי (הקדמה לבית הבחירה) כתב שגם ההמון צריכים ללמוד על מהות המצווה
שהם עומדים לקיים ושהם עושים את המצווה לשם ה': "ואם לא יתעורר על זה, אבל ישעשה זה
מצד ההרגל מאין הרגש עשיית הדבר לכבוד בוראו, ומאין כונת קיום מצוה ויעתק על זה הצד
ממצוה למצוה ויאכל על דרך זה מצה בפסח וישב בסוכה בחג, הוא כדמיון החמור נושא
אלומותיו בעת הקציר, ומשא הענבים בעת הבציר, ומשא החטים בעת הטחינה, לא יגיענו משנוי
העיתים שום התבוננות רק שינוי המעשה דרך מקרה". דברים דומים על לימוד והכנה לקראת
התפילה על מנת לדעת את התכלית ועל מה יש להתפלל, ראה: הראי"ה קוק (מוסר אביך, עמ'
ט-כ).

נראה שתוספות והרמב"ם חלקו על ר"ת בשאלה עקרונית בנוגע לתנאים הנדרשים כדי לברך ברכה. תוספות והרמב"ם סברו שהברכה היא בעקבות חיובו של האדם לקיים את המצווה, ועל כן מי שאינו חייב לקיים את המצווה איננו רשאי לברך עליה. הוא אינו רשאי לומר "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו" כשאינן הוא מצווה בדבר. ר"ת סבר שנוסח ברכת המצוות הוא בלשון רבים: "קידשנו", "ציוונו", ומשמעותו ברכה על קיום מצווה שעם ישראל חייב בה בעת הזאת. אשר על כן גם מי שאינו חייב לקיים מצווה, כמו אישה, או סומא שחייב רק מדרבנן, אך בכל זאת מקיים את המצווה כהלכתה ועל פי כלליה ובזמן המוגדר שבו עם ישראל מצווה לקיים את המצווה - מברך. הברכה היא מעבודת הנפש לפני עבודת הגוף, ונועדה להבהיר לעושה המצווה את תכליתה וייעודה, את פעולת המצווה, ולהתמקד בה.